Видавництво
„Вік“.
№ 55.

Який буває державний лад.

Переказала М. З.

У Київі.
Коштом книгарні „Кіевской Старины“.

Видавництво „Вік“.

Склад видань у книгарні журнала „Кіевская Старина“ (Київ, Безаківська, 14).

Народні виддання.

1. Конисьскый. У тиснои бабы. К. 94. ц. 5 к.
2. Днипрова Чайка. Хрестоносъ. К. 96. ц. 5 к.
3. Оповидання про давнє. К. 96. ц. 5 к.
4. Дзвонарь. Сужена. Надіи. Оповидання. К. 97. ц. 5 к
5. Шулика. Де знайшовъ, де загубывъ. Черк. 97. ц. 5 к.
6. Карпенко-Карый. Сто тысянъ. Черк. 98. ц. 8 к.
7. Карпенко-Карый. Розумный и дурень. Черк. 98. ц. 8 к.
8. Левицькый И. Прыятели. Черкасы. 99. ц. 5 к.
9. Гребинка Е. Иванъ Золотаренко. Черк. 99. ц. 5 к.
10. Береженого Богъ береже (оповидання селянына про скотську чуму). Черк. 99. ц. 3 к.
11. Авраменко. Ризачка або дизентерія (розмова ликаря зъ селянамы). Черкасы 99. ц. 2 к.
12. И. Мыронъ (Франко) Абу-Каземови капци. Казка. Черкасы. 99. ц. 5 к.
13. Конисьскый О. Я. Грошолюбка. Черкасы 1900. ц. 5 к.
14. Карпенко-Карый. По-надъ Днипромъ. Черк. 1900 ц. 10 к
15. Шевченко. Малый кобзарь. Черкасы. 1900. ц. 5 к.
16. Карпенко-Карый. Бурлака. К. 1900. ц. 7 к.
17. Левицькый И. Баба Параска та баба Палажка К. 1901. ц. 4 к.
18. Конисьскый О. Я. Млынъ. Оповидання. К. 1901 ц. 3 к
19. Кулишъ. Про злодія у с. Гакивныци. К. 1901. п 3 к.
20. Ив. Франко. Лесышына челядь. Малый Мыронъ. Грыцева шкильна наука. К. 1901. ц. 4 к.
21. Г. Сенкевичъ. Музыка Янко. К. 1901. ц. 1½ к.
22. Кукулевськый О. Оповидання про жыття Кобзаря. К. 1901. ц. 2 к.
23. Кулишъ. Хмельныщина. К. 1901. ц. 15 к.
24. Яновська. На синожати. Жартъ. К. 1901. ц. 4 к.
25. Карпенко-Карый. Хазяинъ. Комедія К. 1902. ц. 10 к
26. Шевченко Т. Катерына. К. 1905. Цина 2 к.

Видавництво
„Вік“.

№ 55.

Грінченко М.

Який буває державний лад.

Переказала М. З.

У Київі, 1906.

Друкарня Т-ва Н. А. Гирич, Трьохсвятительська, 14.

Який буває державний лад.

I. Про самодержавство та про инші державні порядки.

Хочемо в цій книжці описати, як народи сами собі порядок дають. Може чимало наших читачів не дуже про те чули і здивуються, що народи можуть сами собі порядок давати. Тим то й треба добре про це росказати.

У Россії, до царського маніфесту з дня 17 жовтня (октября) року 1905-го, був лад самодержавний.

Що ж це значить самодержавний лад?

Під самодержавним ладом народ не має ніякого права видавати за для себе закони і заводити такі порядки, які народові здаються кращі. Монарх, або державець (то б то: імператор, царь, король, князь) має право сам які схоче закони видавати і як хоче всім порядкувати. Хоч би й як народ чогось хотів, а державець (монарх) може на те не зважати і порядкувати, як сам схоче, нікого не питаючись. Державець (монарх) наказує міністрам, міністри губернаторам, губернатори — всяким начальникам меншим, а всі вони велять людям, і люде повинні слухатися.

Правда, у Россії кожна волость наче б то сама собі порядок дає, бо кожна сільська громада сама вибірає собі старосту, а вся волость вибірає старшину. На волосний сход сходяться господарі, і вони наче б то мають право вибірати старшиною кого схочуть, можуть, наприклад, урадити завести в себе школу і призначити на те скільки схочуть грощей; і про всякі инші справи громадські можуть так як схочуть ураджувати на сході. Та як по праві сказати, то все те єсть облуда, бо уряд (начальство, правительство) хоча й дав наче б то сільським громадам право самим собі порядок давати, а справді, то він зовсім не хотів, щоб люде навчилися сами своїми сільськими справами порядкувати, боявся уряд, що, звикши до цього, люде схочуть і чогось більшого. Через те начальство дуже пильнує, щоб на волосних та сільських сходах усе робилося не так, як люде хочуть, а так, як хоче начальство, через те і земський начальник, і справник, і становий, і навіть урядник крутять старшиною, як сами схочуть, дарма, що його велика громада вибрала. А як зійдуться люде на волосний сход, то часто буває так, що приїде якесь начальство та й звелить вибірати старшиною чи суддею не того, кого люде хочуть, а того, хто начальству до вподоби. Або звелить написати такий приговор, що з його тільки багачам користь буде. А хто начальства не послухавсь би,—на того похваляються карами і часто й справді лихо роблять. Звісно,

на це не треба зважати і завжди треба робити так, як краще всій громаді, а начальство хай робить тілько те, що йому закон дозволяє. Але більш того буває, що люде не обстоюють за свої права та й начальства бояться, то й робиться все в волості так, як звелить начальство.

Але треба сказати, що коли б народ справді міг порядкувати своїми сільськими справами, як сам хоче, то цього ще було б мало. Бо хиба податки ті, що люде платють, ідуть тільки на свою волость? А некрутів хиба за для волости беруть? Зовсім ні: за малим не всі гроші йдуть не на свої справи в своїй волості, а йдуть ті гроші на справи урядові, державні. Так що люде тільки дають гроші, а не порядкують ними. З усієї держави (царства) уряд стягає податі; з тих податів виходють великі, великі мілійони і за ті гроші содержує уряд і військо, і всяких урядовців (чиновників), і поліцію. Ото ж коли б навіть ніяке начальство не встрявало до волосного сходу, громада все ж не може порядкувати тими грішми, що збірає з неї уряд. Люде не знають навіть, куди ті гроші витрачаються, знають тільки одно, що треба платити.

Отаке урядування, про яке тут говориться, що монарх сам усім порядкує, а ніхто не сміє до державних справ устрявати, таке урядування зветься самодержавне чи самовладне (або абсолютне).

Зрозуміло, що в державі з таким урядуванням не може бути людям ніякої волі. Не

вільно там друкувати (печатати) книжки й газети, хто які схоче, а тільки такі, які дозволить уряд. На те єсть чиновники, що звуться цензорами. Перед тим, як друкувати книжку чи газету, треба подати цензорові. Він її прочитає і заборонить друкувати все, що написано навпроти уряду чи якого начальника: напр., що уряд щось негарне зробив, або що податі з людей беруть дуже великі; або що військова служба занадто довга,—усього такого, хоч воно й правда, писати і друкувати не вільно. Не вільно писати й про те, що по чужих краях кращі порядки, ніж у цій державі, і що й нам треба такі завести,—одно слово нічого цензор не дозволить надрукувати, що, на його думку, проти уряду йде. І це кожен зрозуміє, через віщо при самодержавному урядуванні не може бути волі друкувати хто що схоче, бо як би люде читали про те, як негарно, як на шкоду людям порядкують урядовці, се б то чиновники, та про те, що по инших краях кращі порядки, то скоро сказали б: годі нам жити з поганим ладом, заведемо й собі такий лад, як по инших державах люде собі позаводили. Ото ж коли хто з тих людей, що живуть у самодержавному царстві, схоче надрукувати правду про уряд та про урядовців, той мусить друкувати це в чужій землі, тоді звідти треба книгу нишком перевезти і нишком людям роздавати. І тих, хто такі книжки пише, і тих, хто роздає, уряд карає. Через те важка праця з такими книжками і не багато людей їх

читає. А коли б вільно було все друкувати, то багато людей такі книжки читали б і навчилися б з їх, як краще життя впорядкувати.

Так саме при самодержавному урядуванню не вільно людям збіратися і читати або радитися про громадські справи. Так саме не вільно заводити спілки (товариства). Бо як би вільно було гуртуватися в спілки, то люде зіходилися б, говорили б про все, багато про що могли б довідатися, урадити зробити так, щоб порядок у державі давали виборні від усього народу люде. От уряд самодержавний і дбає про те, щоб яко мога менче було спілок, щоб яко мога менче люде сходилися говорити про всякі справи. Наприклад у Россії завести яку спілку (товариство) можна було тільки спитавшися дозволу в уряду, а уряд добре довідується, щó за люде мають бути в спілці, і тоді тільки дозволить, як побачить, що то все такі люде, що не підуть проти самодержавства. Так саме й збіратися людям можна тільки спитавшися дозволу в уряду і коли й дозволять зібратися, то на зборах поліція та шпиги урядові пильнують, чи не говоритиме хто про волю, про кращі порядки державні, проти уряду, і хто таке заговорить, тому вже буде лихо.

І нарешті при самодержавному урядуванню ніхто не може бути певний, що його ось зараз не арештують. Поліція та жандари не так пильнують злодіїв та розбійників, як того, чи не робить, або навіть чи не думає хто чого людям на добро проти самодержавного

урядування. Жандари й поліція, коли схочуть, ідуть трусити людей, які здаються непевними, перешукають, перекидають геть чисто все у хаті, часом навіть землю в дворі перекопають, шукаючи недозволених книжок та газет, людей позабірають, посадють у тюрму і держать там, поки їм схочеться, а сами тим часом слідство роблють. Роблють вони те слідство звичайно дуже довго, а люде все сидять у тюрмі. А тоді ще й кару треба відбувати: садовлють у тюрму або засилають у заслання.

Отакий той самодержавний лад, що був у Россії до 17 жовтня (октября) 1905 року. Під їм жили всі российські народи, а значить і ми, українці, бо й наш край Україна є частиною российської держави.

З усії Європи (тієї частини землї, де ми живемо) тільки ще в Турції самодержавний лад. Всюди ж по инших краях порядок зовсім инший. Зараз на захід від Россії дві держави: Германія (або Німещина) та Австро-Венгрія. В Австро-Венгрії живуть і наші люде, бо частину нашої Вкраїни, більше як сто років назад, забрала Австро-Венгрія. В обох тих державах: і в Германії, і в Австро-Венгрії єсть монархи. Тільки там не порядкують вони державою так, як їм схочеться, бо там вони не самодержавні. Там люде вибірають своїх виборних людей, що звуться **послами**, або, як там кажуть, **депутатами**. Посли з'їздяться, і той з'їзд їхній зветься державна рада або **парламент**. Там виборні посли обміркову-

ють державні справи. Так саме робиться і в Данії, що є на північ од Німещини. Так саме в Швеції і в Норвегії, що ще далї на північ од Данії, за морем. Далі, на південь од Австрії та від Россії, на тому самому півострові Балканському, де й Турція, є також держави хоч і малі, та сами собі порядок дають: Сербія, Румунія, Болгарія та Греція. У Сербії, в Румунії, в Греції монарх зветься король, а в Болгарії—князь; але скрізь порядкує не сам, а вкупі з радою виборних од народу людей. Далі ще на захід од Австрії та від Германії лежать дві держави: мала Швейцарія та велика Франція. Там нема ані короля, ані царя, там тільки самий народ сам собою порядкує: вибірає своїх послів, а ті вже вибірають уряд. То вже республіки, а не монархії. Монархіями звуться такі держави, де порядкує державець, монарх (то б то: імператор, царь, король чи князь),—там царювання переходить од батька до сина, як спадщина; а республіка се така держава, де монарха спадщинного (такого, що царювання син має од батька) нема, а уряд вибірає собі вільно сам народ. Опріче того є ще в Європі: на південь од Франції—королївство Італія, на захід—королівства Еспанія та Португалія, а на північ од Франції, на великих островах,—королївство Англія (Великобританія), а між Францією та Німещиною—Бельгія та Голандія. По всіх тих державах є королі, але порядкують

вони вкупі з парламентами, то б то з зборами виборних людей.

Погляньмо і на инші частини світу. В Америці та в Австралії попереду жили за малим не самі дикі люде, але згодом европейські народи почали осаджувати там колонії: прибували туди з Европи люде, корчували ліси, порали землю, осаджували села й городи і з того повставали цілі держави, часом більші, ніж у Европі. Колонії такі осаджували найбільше англійці, а в Південній Америці— еспани та португали. З початку тими колоніями порядкував уряд тієї держави, з якої люде вийшли в Европі, але потім люде побунтувалися та й почали порядкувати сами собі, позакладали держави самостійні, незалежні. З того часу поминуло вже більш як сто років. Отакі держави в Америці Північній: Сполучені Штати Північної Америки; а в Південній Америці:—Мексіка, Бразилія, Аргентина, Перу, Чилі та всякі инші менші. Усе то республіки, ні царів, ні князів там нема. Був у Бразилії імператор, але його року 1889 народ скинув і з того часу там республіка. Опріче того є й досі в Австралії колонії англійські, є одна й в Америці (зветься Канада); але й сими колоніями порядкує вже не англійський уряд, як спершу, а в кожній колонії є губернатор, що заступає англійського короля, а опріче того є парламент, до якого послів сам народ вибірає.

В Африці і досі є багато диких народів— вони порядкуються цілком по своєму, здебіль-

шого мають самовладних та немилосердних царів; є там колонії держав европейських; є більші держави самовладні, як Єгипет, Марокко, але єсть і мала республічка негрського народу—Ліберія.

Нарешті в Азії є краї, що позавойовували держави европейські: напр. Сібір (российський), Індія (англійська), Тонкін (французький). Опріче того є й самостійні самовладні держави: Китай, Сіям, Персія та инші. Одначе і там є держава Японія, що недавно була самодержавна, але року 1889-го імператор японський постановив, що з того часу не буде пóрядкувати самовладно, а щоб народ вибірав до порядкування з їм укупі парламент. Та й у Китаї та в Персії лагодються вже покидати самодержавство, а заводити лад конституційний.

У цій книжці саме й хочемо описати, як порядкуються ті всі нáроди, про які ми тут говорили, що вони не мають у себе самодержавного ладу.

II. Відкіля взявся сьогочасній лад у державах.

Коли хочемо добре зрозуміти, що тепер на світі діється і через віщо воно так діється, то мусимо поміркувати, як давніше діялося і відкіля що взялося. Так і з порядками державними. Отут дуже коротенько росказано бу-

де, відкіля взялися ті держави, що тепер єсть у Європі.

Мало не за дві тисячі років до нашого часу було в Європі величезне царство Римське. Римляне повоювали багато країв, найбільше на півдні Європи. Але досягли вони й туди, де тепер Англія, повоювали й ті краї.

Довгий час держалося те царство римське. Але через кільки сот років після Христового Різдва почали на його нападати ті народи, що жили на сході й на півночі Європи: германці та слав'яне. Народи ті були в той час за малим не дикі; жили по лїсах та по широких степах, шукали раз-у-раз нових країв, щоб прогодуватися, охочі були воюватися, щоб грабувати повойованих. То й ішли великими купами на захід. Слав'яне тисли на германців, а германці подавалися на захід, аж поки дійшли до римської держави. Почалися довгі крiваві війни у їх з римлянами. Римська держава тоді вже підупала на силі, бо робочі люде були в неволі, а пани, живучи у великих роскошах та в роспусті, зовсім зледачіли і не були здатні ні до якого діла.

Через те римська держава врешті розсипалася, а в тих країнах, що до неї належали, позакладали германці нові держави: в Італії, у Франції, в Еспанії. Там ті германці помішалися з давніми тубільцями та з римлянами. Знов инші германці повоювали ті острови, де тепер Англія. А ще инші порозселялися там, де тепер Германія, Данія, Швеція, Норвегія,

Австрія. На схід од германців жили народи слав янські: чехи, поляки, українці та инші. Є слав'яне і на півдні Європи: болгари, серби. А південніше Австрії осів зовсім окремний народ не германського і не слав'янського коріня—угри або венгри.

З початку всі ті царства не були ще такі великі, як тепер, не такий був у їх і лад. Кожне село, кожне місто само собі давало порядок. З иншими єдналися тільки тоді, як боронилися від ворога, ябо як ішли воюватися. Потроху стали єднатися вже не дочасно, а на завсігди. Єдналися або з своєї волї, або який войовитий чоловік збірав собі товаришів, завойовував кілька сел та городів і ото вже була його держава, він уже над нею панував, а після його син, онук—і так далі. Такі державці почали воюватися один з одним, дужчі побивали малосилих і врешті кільки таких найдужчих присилували всіх инших до послуху та й підгорнули великі краї під своє панування. З тих державців стали королі: французький, англійський, еспанський, німецький, польський, чеський, царь московський (россійський) та инші. Звичайно кожен державець (монарх) мав під собою не один народ, що говорив однією мовою, а більше, бо вони воювалися і завойовували инші народи. Через те тепер на світі більше таких держав, що в їх живуть усякі народи, напр. у Россії живуть москалі, ми—українці, білоруси, поляки, литовці, финни, ести, латиші, німці, вірмени, грузини та

всякі инші народи. Австрія, наша сусіда теж склалася з усяких народів, бо там живуть: німці, ми—украінці, поляки, чехи, румуни, італіяне. У Англії живуть не самі англійці, а ще ірландці та шотландці, а в инших частинах світу Англія має під собою ще всякі инші народи. Так і в Турції: султан панує не над самими турками, а ще є там і всякі инші народи, наприклад: греки, серби, болгари. У Германії живуть не самі німці, а ще одвойовано туди шматок данської землї з данським народом, тоді є поляки і французи. У Швейцарії живе три головні народи: французи, німці та італіяне. Часом один народ поділений між двома або й більше державами: наприклад: німці живуть у Германії та в Австрії, італіяне в своїй державі Італії, в Щвейцарії та в Австрії; поляки: в Россії, в Австрії в Германії; — румуни в своїй державі Румунії та ще в Австрії та в Россії і т. и. І наш край, Україну, наш народ український поділено між трьома державами: між Россією, Австрією (Галичина та Буковина) та Венгрією; опріче того наші українські люде живуть ще колоніями в Румунії, в Азії, (Сібір та Амурський край), в Америці (Канада, Американські Північні Штати, Бразілія).

Деякі народи попереду були під чужим народом, а потім збунтувалися, скинули чужу кормигу та й позаводили свої царства. От, наприклад, італіяне були поділені на кільки державок, а частина їх була під Австірєю,—вони збунтувалися й склали свою чималу державу, а чужо-

земний уряд повигонили. Так саме були під турком, а потім побунтувалися і позаводили свої держави: Греція, Румунія, Сербія, Болгарія, хоч і не могли зібрати докупи всього свого народу — частини ціх народів живуть ще по инших державах.

Так постали держави в Европі. А тепер поглянемо, як постали в державах уряди, що порядкують у їх.

В давні часи у германців і в слав'ян не було панів а всі люде були рівні. В кожній сем'ї порядок давав батько, і вся сем'я йому корилася. Всі справи рішали громадським присудом і громада всім порядкувала, всьому лад давала. Тільки за для війни вибірали собі отамана і слухались його, поки війна була. Але згодом почалася між людьми нерівність. Почалася вона так. Спочатку сини не відходили від батьків, а так було, що батько поженить синів, а там сини поженять своїх синів і всі вкупі живуть, тільки й того, що як сем'я більшає, то будують нові хати, більше поля собі займають. А займати можна було, бо земля була вільна. Так з однії сем'ї ставав великий рід. Порядок усьому родові давав батько. А як батько вмірав, то замісць його ставав старший син; він і жити переходив у батькову хату. Його вже всі слухалися і шанували як батька. Помалу-малу той брат ставав багатчий за инших братів, бо як паювали здобич, що здобули на війні, то йому звичайно дава-

но більшу пайку, більше давано йому й тих бранців-невільників, що з війни пригонено. І починала та найстарша сем'я помалу на панську переводитися. Не дуже вже бралися сами за роботу, бо на їх робили невільники. Згодом почали старші в селі усім родом своїм так, немов челяддю, порядкувати. Таким робом стали пани й прості люде. Все це робилося помалу, люде не помічали, як і звикали до того. Потроху рід ставав дуже великий, розселювався ширше і ставала вже в йому не одна старша сем'я, а кільки. Ставало вже чимале плем'я. Двічі на рік усі дорослі люде з усього плем'я сходилися на віче (у громаду) і там говорили про громадські справи, міркували, чи треба воюватися і з ким саме. На час війни вибірали отамана військового. На вічі був і суд.

Потім стали на війну не всі ходити. Ходили пани з своїми сем'ями та з тими, кого вони сами вибрали, а всі инші зоставалися працювати на полі. Потроху вони одвикали від зброї. А ті, що ходили на війну, одвикали від праці. Вони вже стали лицарі, їхнє діло було війна, а на їх землях і в хазяйстві робили їм за дурно ті, що не ходили на війну. Багаччі, потужніші пани давали деяким своїм воякам землю в надгороду, а на тій землі вже сиділи хлібороби і мусили на тих панів працювати.

Згодом якийсь один з тих дужчих лицарів, вбившися в силу, примушував инших йому

коритися і шанувати його. Ото вже він ставав королем чи князем.

Отако люде, що колись були рівні, поділилися на королів чи князів, лицарів, панів та простих людей. Де далі, то все дужче простих людей зневолювали, утискáли, аж поки зовсім із їх невольників поробили. Тоді вже й на віче не стали всі ходити, а до короля чи князя на раду з'їздилися самі лицарі та пани, від його мали землю й уряди, і він уже з їми вкупі про все радивсь і суд судив, і закони вкупі з їми видавав. А прості люде мусили тих законів слухатися.

Спершу податків не платили, бо не було на що їх збірати. Король чи князь мав багато землі і людей, що ту землю обробляли і все йому робили; на військо теж не треба було грошей, бо кожен лицарь чи пан мусив ставитися з своїм узброєним військом, як тільки монарх загадає, і кожен робив те своїм коштом. По городáх жили ремесники та купці. Вони жили з свого ремества та з торговлі; не ходили на війну, не відбували панщини, а замісць того з їх король брав податки грішми, і з того вже почалися податки і з усіх людей.

За ті гроші, що брали з ремесників та з купців, почали королі наймати собі окреме своє військо, вже не з самих панів та лицарів; через те поробилися вони вельми дужчими від панів та лицарів і хотіли вже порядкувати своєю волею, самовладно, не питаючися поради

ні в панів, ні в лицарів і не скликаючи їх у раду. З того й пішов самодержавний лад.

Тільки-ж склався він не відразу, і не кожному державцеві пощастило панувати самовладно. Коли він хотів, щоб його пани й лицарі ішли за їм вірно, то мусив таки з їми радитися, мусив радитися й з міщанами, щоб вони згоджувалися давати йому більше грошей. Тії ради відбувалися часом що року, часом раз на три роки. В тих радах сиділи найперше—можні пани світські й духовні: князі, грапи, архиреї, митрополіти, тоді — менше панство: лицарі, тоді ще посли від городів. Кожен стан сидів і радив окремо. Мужиків-хліборобів ніде не пускано в раду, тільки в двох краях: у Швеції та в Норвегії, так саме було в Тиролі, що належав до Австрії, та ще в Фінляндії. Фінляндія належала до Швеції, але згодом цю країну підбила під себе Россія та й досі її держить. По инших державах було деякий час самовладство, а потім почало змінятися на инший лад.

Попереду всього перемінився лад у Англії. Там панство та міщанство не дуже проміж себе ворогували і гуртом добивалися, щоб заведено инший лад. Король повинен був пристати на те, щоб виборні од панства й міщанства збіралися на державну раду. Та рада в Англії звалася п а р л а м е н т. Це зробилося дуже давно, без малого за 700 років до нашого часу.

Та там і після того ще довго була колотнеча між старим ладом і новим. І вже аж

у половині сімнадцятого віку таким способом усе впорядкувалося, що уряд (правительство) порядкує в Англії так, як хоче парламент.

Через півтори сотні років після цього, на при кінці XVIII віку, почалася справа з переміною державного ладу і у Франції. Були там недобрі порядки і людям погано було під ними жити. Почався великий бунт—революція. Була страшенна колотнеча, а після неї заведено республіканський лад—порядкували сами виборні люде з народу, без короля. Одначе невдовзі потім французький генерал Наполеон Бонапарте скасував республіку і зробився французьким імператором. Це був дуже щасливий на війні генерал. Його дуже любило військо і обстало за його, як він оповістив себе самовладним державцем. Та не довго покоролював. Він усе воювавсь і підбивав під себе чужі народи, аж поки инші державці з'єдналися, повоювали його та й заслали на далекий острів. Після того знов були королі і вони вже скликали парламент. Та року 1848-го знов там заведено республіку, одначе й сю скасував через рік небіж Наполеона І: маючи поміч од війська та від багачів, він запанував над французами, назвавшися імператором Наполеоном III. Та його року 1870-го вигнано, і з того часу й досі у Франції республіка.

Помалу новий конституційний лад розійшовся з Франції й по всіх инших державах. Тепер скрізь у Європі, опріче Турції, конституційний лад.

В дев'ятнадцятому віці стало в Європі кільки нових держав: одрізнилася частина народу від Голандії і мають тепер свою державу Бельгію. Греція, Румунія, Сербія, Болгарія визволилися з під турецького султана і живуть тепер окремими своїми державами. Всі ці народи, як вибірали собі королів чи князів, то вже спочатку встановляли й конституцію, і ті королі й князі мусили присягати, що ту конституцію будуть шанувати.

А року 1905-го Норвегія відрізнилася од Швеції, з якою була в спілці, і обібрала собі окремого конституційного короля.

Таким робом мало не скрізь по Європі тепер конституції. Погляньмо ж ми, які вони, і як там народи порядкують державними справами.

III. Про конституційний лад.

Конституція — слово не наше. Значить воно: збірка найголовніших законів, якими народ собі порядок дає.

Найсамперед є в конституції таке право, щоб кожен чоловік, кожен громадянин у державі мав волю. Вже ми читали, як то є в самодержавних державах: що не вільно видавати газет і книжок, тільки за дозволом од цензури, і не вільно збіратися на збори й радитися, і не вільно гуртуватися в спілки, а що-разу на се треба мати окремий дозвіл од

уряду; а за те поліції вільно кожного чоловіка трусити, взяти його до арешту і держати без суду, скільки схоче, і потім знову без суду закинути в тюрму або заслати далеко від сем'ї й дому. А по державах конституційних, де народ вибірає послів до парламенту, то там— це все инакше. Є там воля друкові, слову, зборам і спілкам.

Воля друкові—це значить: кожен має право писати й друкувати, що схоче, що вважає за добре. Кожен має право завести газету або друкарню (де друкують газети й книжки), або книгарню (де книжки продають) і видавати друком і продавати, що хоче, аби воно не було проти закону.

Нема ніякої цензури, ніякий начальник не переглядає, що написано, перед тим, як його друкувати. А коли хто в газеті чи в книзі покривдить кого, чи що инше проти закону зробить, то за те можна позивати до суду, і вже суд за те карає. Але вільно писати--хто що думає про уряд (правительство), про урядовців (чиновників), про князів, панів, архиреїв,—про все. Украв що який урядовець, хоча би і міністр, кривду яку кому зробив, або що, закон поламав,— довідаються газети і зараз пишуть, і ніхто їм перешкодити не може; через те кожен боїться лихе робити. І про самого короля вільно в газетах та в книжках сказати, коли він погано робить. І по книжках вільно все писати,— через те й пишуть там про те, якого треба ладу державі, чого домагатися, як і що треба

направляти в урядуванні; один напише се, другий—те, а люде читають і кожен розміркує собі, хто каже в лад,—і так люде навчаються. То єсть воля друкові і кожному видко, що з того народові велике добро.

Але хоч і багато можна навчитися з книжок та з газет, та бувають такі справи, що краще зібрати відразу багато людей і росказати їм. В конституційних державах і це вільно, бо там забезпечено волю слову і волю зборам, через те там люде тисячами збіраються говорити про що їм треба.

Так саме вільно гуртуватися в спілки, в товариства, в партії і гуртом щось робити, чогось добуватися. Лиха за це ніякого не буде ні від кого.

А поліції не вільно так порядкувати як схоче. Кожному чоловікові забезпечено волю особисту, *незайманість* особи. То значить, що не вільно поліції лізти до чоловіка в хату, робити трус, забрати до тюрми; те все вільно робити тільки тоді, коли звелить суд і тільки тоді, як на чоловіка впадає, що він зробив яке злочинство: украв, убив або щось таке, а не так, що людей тягають ні за що або за те, що читає заборонену книжку,— там заборонених книжок нема. А кого й візьмуть до арешту, то не вільно держати його хто-й-зна поки, а за день, а найбільше за два мусить вислухати його суддя: коли невинний— повинен зараз випустити, а як винний, то зробити слідство і постановити чоловіка перед суд-

хай судить. Тільки тоді поліціі вільно человіка арештувати без судового наказу, коли він зробив яке лиходійство, і його піймано на гарячому вчинку, а то без судового наказу не вільно нікого держати в тюрмі або засилати на заслання.

Ото ж кожному видко, що краще жити в державах з ладом конституційним, ніж у державах з ладом самодержавним. Правда, що і в тих державах не всюди однаково гарно жити, бо не всюди однаково гарна конституція. В одних державах воля більша, а в других менша. Не забувайте, що колись усюди державці були самовладні. І зрекалися вони самовладства та заводили конституційний лад не з своєї ласки, а їх до того змушували люде. Самодержавний монарх, не хотівши гіршого, згожувався на конституцію, але, звісно, силкувався щоб народові дати яко мога менче волі, а собі заставити яко мога більше. То де народ дружніше, одностайніше брався добувати волю, там він і добувся кращої конституції, а де народ не так дуже напосідав то там і конституцію здобув не таку гарну.

Через те добре це все упорядковано, наприклад, в Англії,—там люде мають найбільше волі, бо там конституцію найдавніше заведено. Там як котрий поліціянт або якийсь урядовець зробить хоч би найбіднішому чоловікові кривду,—наприклад, арештує його за ніщо, то на того поліціянта можна пожалітися до звичайного суду і присудить його той суд на кару грошову або до тюрми. У Франції, в

Швейцарії, в Північно-Американських Сполучених Штатах також багато людям волі. То все республіки, там нема королів, народ сам собою порядкує, вибірає собі уряд,—звісно, через те уряд шанує народ, боїться ламати його волю. А вже в Германії, в Австро-Венгрії, в Італії, в Еспанії, то вже з вольностями гірше. Там конституції заведено ще не дуже давно і так зроблено, щоб народові поступити як найменше волі, а собі вдержати як найбільше сили, та влади. Через те й поліція там більше собі дозволяє, менше людей шанує, а надто бідніших. Конституція каже, що там воля друку, нема цензорів, щоб поперед друку читати й забороняти, що їм не до вподоби; але є прокурори, — вони можуть уже надруковану книжку чи газету сконфіскувати, то б то забрати і не дозволити продавати, коли там буде на їх думку щось проти закону. Але хто купить ту книжку або газету ще до заборони, той уже може її мати. І на заборону можна жалітися до суду. Також по тіх державах конституція дозволяє скликáти збори і гуртуватися в товариства (спілки); але треба дати знати про це поліції, і урядовець од поліції може прийти на збори і слухати, що говорють, і як йому щось не сподобається, бо воно проти уряду, то може звеліти людям розійтися. Так сáме й товариство (спілку) може заборонити. Воно наче б то все сказано в законі, коли і за що треба сконфіскувати газету, зборам розійтися, заборонити спілку, але урядовці не дуже того

закону додержують і часто роблють по своєму, як урядові краще. А як кожен уряд має охоту переслідувати тих, що хотіли б так змінити лад на світі, щоб лекше було жити бідному народові, щоб більше було волі,—то вже урядовець каже, що все це проти уряду.

Буває ще часом, що уряд заводить право виняткове, то б то, що ті люде, які проти уряду, не мають такої волі, як усі, і поліція їх переслідує. Звісно, це не буває на завсігди, тільки на який час, а потім знову таке виняткове право касується. Бо конституція велить так, що всі рівні перед законом: ніхто не може мати права більшого, як инший, що одному вільно, те й другому мусить бути вільно, а що одному заборонено, мусить бути заборонено й другому: чи князь, чи мужик, чи християнин, чи єврей, чи за уряд, чи проти уряду — однаково, однакова всім воля.

Але того ще мало, коли всі ті права й вольности будуть списані на папері. Ще треба комусь пильнувати, щоб їх не ламано, щоб люде справді їх мали. Бо, скажемо, так може бути: король чи царь видає маніфест, що всі люде в державі матимуть усі ті права й вольности, але порядкуватиме царь так, як і порядкував, се б то останеться царем самодержавним. Тоді всі ті права й вольности були б ні до чого. Бо коли царь був би й добрий і наказав міністрам і всім урядовцям, щоб усе робилося так, як він у маніфесті написав,

то й що з того було б? Міністри й усі урядовці робили б усе так, як і попереду, до маніфесту, бо кого б же вони боялися, хто б їм міг заперечити? Хоч який добрий був би державець, але він така ж людина, як і инші, і не може про все знати, всього допильнувати. І все робилось би так, як краще урядовцям.

Ото ж коли хочуть люде справді мати всі ті права й вольности, то мусять сами пильнувати, щоб ніхто їх не ламав. А це робиться так: дорослі громадяне в державі вибірають від себе послів (їх звуть ще депутатами); ті виборні посли з'їздяться і складають державну народню раду або парламент, і вже той парламент пильнує усіх державних справ. Він установляє, скільки треба взяти податків і на що ті гроші потратити; він установляє закони і пильнує, чи добре роблять своє діло міністри та инші урядовці чиновники, чи не кривдять вони людей, ламаючи їх права та вольности. У Швеції, наприклад, парламент вибірає комісію з кількох послів і прокурора, щоб вони пильнували, як урядовці поводються з людьми. Як прокурор, чи комісія довідаються про яку кривду, що робить урядовець, (а кожному вільно жалітися), то зараз оддають винного під суд. По инших краях такої комісії нема, але й без того кожен покривджений може написати до свого посла, а посол вимагає, щоб міністер або покарав винного урядовця, або скинув його з уряду. Та й з газет посли до-

відуються про те, що той чи сей урядовець робить незаконно і зараз же вимагають слідства і суду.

Отак парламент пильнує, щоб не ламано прав і вольностей народніх. З цього бачимо, що тільки тоді конституція є справді, коли не тільки єсть воля друкові, слову, зборам, спілкам, незайманість особи, рівність перед законом, але коли опріч того всього є ще виборна народня рада, що всього того пильнує.

Монархи, як згоджувалися, щоб заведено конституцію, то всюди зоставили собі право настановляти міністрів. Міністри—то такі найстарші урядовці (чиновники), що порядкують на всю державу: один—військом, другий--поліцією, третій—грішми, четвертий—школами, п'ятий—судами,—шостий—справами з иншими державами, сьомий—дорогами і т. и. Тих міністрів настановляє навіть і в конституційних державах державець—імператор, король, князь. А хто може настановити, той може й скинути,—через те, звісно, ті міністри слухаються державця і роблють, що він хоче. Але ж коли б так робилося, то це був би уряд самовладний. Через те парламент каже: Добре, нехай міністрів настановляє державець, але за все, що роблють міністри, вони відповідальні перед парламентом. Це значить, що парламент має право сказати, що оцей міністр добре робить своє діло, а оцей недобре зробив те чи те, се б то парламент може хвалити чи ганити

міністрів. І так заведено, що як парламент висловить міністрові догану, то міністр мусить піти а своєї посади; коли ж парламент висловить догану всім міністрам, то й усі мусять піти геть. Правда, цього в конституціях не написано, і міністри могли б зоставатися міністрами і після парламентської догани, але парламент має спосіб примусити їх піти геть, коли не схочуть самохіть.

Це робиться так. По державах конституційних можно збірати податки і видавати гроші на державні трати тільки тоді, як призволить парламент. Міністр фінансів (той, що порядкує державними грішми), що року списує великий рахунок державний: скільки грошей треба зібрати податками на той рік, що наступає, і скільки на що потратити за той рік: на військо, на школи, на суд, на плату урядовцям і таке инше—на все, що треба. Той рахунок зветься державний бюджет. В державах самовладних бюджет затвержує монарх, а в державах конституційних—парламент. Це так робиться: посли парламентські міркують про бюджет, пильнують, щоб по правді розложено було податки, се б то, що хто більше має, той щоб і платив більше; щоб гроші тратилися на те, на що справді треба, щоб на що нѐбудь, наприклад, на військо, менче дати грошей, а наприклад на школи більше і т. и. Як що парламент задоволений з міністрів, і хоче, щоб вони й далі були, то одмінить у бюджеті, коли що треба відмі-

нити, та й затвердить його; коли ж парламент не задоволений з міністрів, то не затвердить бюджету і тоді не можна збірати податків і не можна тратити грошей ні на школи, ні на військо, ні на плату урядовцям, одно слово ні на що. Тоді вже мусять міністри піти собі геть, а монарх мусить настановити таких міністрів, яких хоче парламент.

Ну, а як міністри не послухаються парламенту? Адже вони мають військо та поліцію і можуть почати силоміць дерти з людей податки і порядкувати так, як і порядкували? На такий випадок у кожній конституції є спосіб: суд на міністрів. Парламент вимагає, щоб міністрів судив суд. Такий суд є в кожній конституційній державі, тільки не всюди однаковий: де конституція добра, там суд на міністрів вибірає парламент або й увесь народ; а де монархові пощастило зоставити собі більші права, там він сам визначає, кому бути суддями; а по деяких державах частину суддів вибірає парламент, а другу частину—настановляє державець. От, напр., у Прусії король сам настановляє суддів,—звісно, там парламентові важко змагатися з міністрами, бо ті королівські судді судють так, як хоче король. Ото ж там державний лад тільки на половину конституційний, а на половину самовладний. Але по инших конституційних державах міністри бояться того суду, бо він може скинути їх з міністерування, накинути грошову кару або й у тюрму посадити. Та тільки

до суду не часто доходить, бо здебільшого король поступається і настановляє таких міністрів, яких хоче парламент. Часом бувало, що й довго сперечаються міністри, бувало так, що й по два роки, але потім таки поступаються і коряться парламентові, бо бачуть, що инакше не можна. Так було, наприклад, в Данії, у Венгрії. А може й так бути, що король зовсім не схоче настановити міністрів, а схоче робити все самъ, порядкуватиме без міністрів. Адже військо й урядовці мусять його слухатися. Що ж тоді робити парламентові? В державах республіканських (як от Франція, Швейцарія та инші), де зовсім немає короля, а єсть тільки виборний президент, написано в конституціях, що парламент може віддати під суд і міністрів, і президента, а суддів у той судъ вибірає або парламент, або народ. Але в конституційних монархіях, там особа монархова є незаймана і не одвічальна, то б то: його не можна займати, судити і він нізащо, що робиться в державі, не одвічає. То зроблено так, що коли монарх за свої вчинки не одвічає, то мусить хтось инчий одвічати за кожний учинок монархів. А за для цього в усіх конституціях написано, що ніякий, навіть найменчий, наказ королівський не має сили, як що його не підписав міністр, ніхто не повинен такого наказу слухатися. А міністр за свій підпис уже одвічальний перед парламентом, значить і не схоче підписувати того, за що його парламент може покарати або

віддати до суду. Коли б же міністр підписав, тоді парламент скаже, що він на цього міністра не вірить і не хоче його. А вже ж було сказано, що коли міністри, або хоч і один міністр буде не до вподоби парламентові, то парламент не затвердить державного бюджету. Тоді уряд буде без грошей, а без грошей нічого не зробиш,—мусить уряд поступитися і взяти такого міністра, якого хоче парламент, і дозволити тому міністрові так урядувати, як хоче парламент. Через те повелося так, що коли треба настановляти нових міністрів, то монарх кличе до себе голову парламенту і питає, кого парламент хоче за міністрів.

У парламенті, звісно, не всі однаково думають про справи: один гурт послів, чи як то кажуть одна партія, думає, що треба, скажемо, більшого війська, а друга партія каже, що воюватися не треба і війська менче треба держати, ніж тепер є; або ся партія хоче, щоб більшу подать брати, а та—щоб меншу і т. и.,—народ усяких вибіра в парламент. Звичайно якась партія має найбільше людей, або як то кажуть—має більшість, а инші мають меншість. То та, що має більшість голосів, може все постановляти, всі справи рішати, через те й міністрів монарх таких настановля, які більшості до вподоби. У краях з доброю конституцією, як от: Англія, Франція, Італія, Швеція, Норвегія та инші, міністрами стають завсігди посли, привідці парламентської біль-

шости. Король, а в республіці президент, настановляє одного такого посла головою міністрів, се б то найстаршим міністром, а той уже сам собі добіра инших міністрів. У таких краях урядує справді цей найстарший міністр, а король чи президент тільки підписує те, що він йому дає. А в Германії, в Австрії—гірше: там імператори настановляють на міністрів своїх урядовців, а парламенти там боязькіші, ніж по инших краях, і згожуються на те.

Як уже народ вибере послів до парламенту, то з'їздяться вони до столиці робити своє діло, се б то давати порядок державі. В республіці Швейцарії, наприклад, парламент збірається сам, а в державах монархичних (де є державець), парламент скликає монарх; він же може на деякий час спиняти роботу в парламенті, може навіть роспустити зовсім парламент, се б то звеліти, щоб наново вибірано послів. Роспустивши парламент, певне хотів би, щоб він яко мога довше не збірався, щоб тим часом самому всим порядкувати. Але й на те є рада: мало не по всіх конституціях написано, що парламент мусить працювати не менче, як стільки там часу на рік, і що як король його роспусте, то через стільки там часу мусять бути вибрані наново посли, і парламент мусить зібратися. Але єсть такі конституції, де цього не сказано, напр. в Австрії, через те там король може роспустити парламент і довго не збірати нового.

Щоб могти пильнувати, чи добре міністри роблять своє діло, посли в парламенті мають право питати міністрів про що схочуть. У добрих конституціях, як от в Англії, у Франції, кожен посол у парламенті має право питати міністра і той повинен відповідати, а тоді ввесь парламент розбірає справу, чи так як треба робив міністр, чи ні. По гірших конституціях треба, щоб скількісь послів підписало питання і міністр часом збува те запитання нічим.

Але навіть і тоді з такого запиту довідуються люде, що сам міністр, чи який його урядовець, прошкодився,—то урядовці того бояться.

Щоб уряд не міг покривдити таких послів, що дуже пильнують, щоб усе робилося по закону, по всіх конституціях написано, що хоч би там що говорив посол у парламенті проти уряду, чи проти монарха—не можна його за те ні судити, ні карати. Ну, а щоб усе ж помститися на такому послові, уряд міг би обвинуватити його за щось инше, вигадати на його щось і віддати до суду. Щоб і цього не було, зроблено так, що виборного посла не можна арештувати або судити. Посла судити можна тільки тоді, коли те дозволить більшість послів у парламенті. Але парламент пристав би на це тільки тоді, як би зовсім був певний, що посол зробив яке злочинство. Ото ж виходить, що посли безпечно

можуть вимагати і пильнувати, щоб усе робилося, як велить закон, ніхто не має права їм за те щось лихе зробити.

Ще одна є добра річ по деяких гарних конституціях: урядовцям, се б то чиновникам, заборонено бути послами. Хочеш бути послом, то перестань бути урядовцем. А то було б так, що урядовці-посли самих би себе та своїх начальників міністрів пильнували, чи добре вони своє діло роблють. Уже б же вони один одного покривали. В Пруссії можна урядовцям бути послами і їх багато в парламенті, через те там парламент і не зовсім добрий.

В державах, де є добра конституція, заведено так, що коли монарх чи уряд настановить посла урядовцем, хоч би навіть і міністром, або коли послові монарх дасть орден, а той його прийме, то такий посол мусить зректися послування, і виборці мусять наново його вибірати. Коли виберуть, то значить вони все ж вірють йому, а перестали вірити, то не виберуть. Так робиться на те, щоб уряд не міг підкупати послів усякими ласками.

Оце ж ми бачили, як парламент пильнує, щоб державний уряд робив усе так, як вимагають закони, які заводить собі народ через своїх виборних людей. Тепер побачимо, як тих виборних людей вибірають до парламенту і що ще парламенти роблють.

IV. Про голосування й вибори.

В кожному народі єсть люде багаті і вбогі. Багаті задоволені з того державного

ладу, при якому їм можна багатіти, а бідні хочуть, щоб їм краще було жити. Як пригадаємо собі, що робить парламент, то зрозуміємо, що і багачам, і вбогим дуже важно, хто буде в парламенті. Уявімо собі, що послами в парламенті самі багаті, або такі, що їх вибрали багачі, щоб вони їх слухалися. Тоді парламент дбатиме, щоб усе робилося в державі так, як краще багатим людям, а бідні хай сидять та мовчать. Коли ж у парламенті будуть посли і від убогих людей, то вони дбатимуть про вбогих людей, щоб їм краще було жити, напр., щоб бідні платили менче податків, а багаті більше. Через те по всіх державах багачі не хотіли, щоб і бідніші люде могли вибірати послів до парламенту, а щоб самі багатчі вибірали. І тепер ще по багатьох краях не хочуть того попустити, а хочуть, щоб те право вибірати послів мали самі багаті. І здебільшого вони заводили такий порядок, щоб вибірали тільки ті люде, які мають не менче як стільки то маєтку, або платють не менче як о-стільки то податків.

Ви можете спитати: а на що ж убогі люде на те приставали? Через те так сталося, що не відразу народ зрозумів, чого йому треба, а хоч би й розумів, то не було в його стільки сили, щоб усе по своєму зробити. Скільки в його було сили, стільки йому й права попускав уряд. А потім уже зрозумів народ, що коли хоче він добутися кращого життя, то мусить послів з-межи себе вибірати. Через те

не один раз іще були колотнечі, і тепер уже в багатьох краях досягли того, що вибірають послів не самі багаті, а і вбогі люде.

Багаті люде впевняли, що тільки вони мають право вибірати і вибіратися на послів. Вони казали так: Яку найважнішу справу роблють посли в парламенті? Визначають, скільки треба зібрати податків і куди ті гроші тратити. А хто ж мусить порядкувати грішми? Звісно, ті люде, що ті гроші платють. Через те люде, що не мають ні землі, ні хати, ні фабрики, ні торгівлі, то вони не платють податків, то й не повинні вибірати послів, бо посли постановляють щó треба робити з податковими грішми.

Але то все неправда. В державі всі люде платють податки, навіть ті, які не мають ні землі, ні хати. Наприклад так: безхатній, безземельний наймит пішов у крамницю і набрав собі ременю на чоботи. Заплатив за його чотирі карбованці. Заплативши ці гроші, він не тільки заплатив за ремінь, а ще й віддав державний податок. А це таким робом: чинбарь купив шкуру, вичинив її на ремінь і продав крамареві. З крамаря він узяв ті гроші, що сам заплатив за шкуру, ті що припадали йому за чиньбу і частину тих грошей, що він заплатив державі за те, що має чинбарню. Крамарь же узяв із покупця ті гроші, що сам заплатив чинбареві, бариш собі за працю, що купував і продавав, і ще накинув на ремінь частину тих грошей, що заплатив дер-

жаві за те, що торгує. Таким робом виходить ось що: чинбарь та крамарь платють державні податки за те, що мають чинбарню й крамницю. Але справді, то платють не вони, а ті, кому вони продають. І купивши собі реміню на чоботи, безземельний та безхатній наймит заплатив державний податок. І так на всьому всі ми платимо державні податки, щоб ні купили в крамниці чи в ремесника, бо те, що вони платють державі, вони беруть із нас, покупців, се б то з усього народу. А значить увесь народ і мусить вибірати людей, щоб тими його грішми порядкували та щоб постановляли, з чого саме брати податки. А то самі багачі позаводють такі податки, щоб більше з бідних, ніж із себе.

Опріче грошових податків усі люде в державі дають ще один податок самими собою, бо з усього пароду держава набірає людей у військо. Се дуже тяжкий податок. Через те всі люде в державі мають право вибірати тих людей, що постановляють, скільки людей брати у військо, чи має бути війна і всякі инші військові справи рішають.

І врешті: хиба парламент тільки податками та військом порядкує? Він видає всі закони для всіх людей у країні, а значить і послів до його мусять вибірати всі люде в країні.

Такі вибори, коли дають свої голоси, се б то вибірають послів усі люде, звуться вселюдним голосуванням. Треба зауважити, що коли говориться, що голосують усі

люде, то говориться тільки про людей повноправних, а недорослі, недоумки, божевільні, ті, що над ними є опека, ті, яких чим небудь зганьблено, напр., осуджені злодії, шахраї— такі не мають права голосувати. Не має права голосувати й військо.

Опріче цих людей, не мають досі права голосувати жінки. Але це дуже несправедливо: жінки платють податки і працюють так са́ме, як і мужчини, а значить і права́ мусять мати однакові з мужчинами. У Сполучених Штатах Австралії і в деяких штатах Північної Америки вони їх уже й мають, та запевне і всюди матимуть незабаром.

По всіх республіках і в кількох конституційних монархіях уже заведено вселюдне голосування.

Як же воно відбувається?

Звичайно всю країну поділено на округи. У Франції таких округ більше як п'ятсот; поділено їх там так, щоб у кожній окрузі було не менче як сто тисячів людей. Кожна така округа вибірає до парламенту одного посла. Вибори відбуваються там що чотирі роки. Хто хоче, щоб його вибрано, той оповіщає, що він єсть кандидат на посла, і їзде по своїй окру́зі, заїздить у городи й се́ла, сходються тисячі людей, і він говорить їм про те, що робитиме в парламенті, за кого буде обстоювати, чи за багатих, чи за бідних, які, на його думку, нові закони треба завести. Про все це він і в газетах пише, а газети там усі читають.

Кандидатів звичайно буває кільки душ од усяких партій і кожен говорить, щоб його вибірали, а людям уже треба розбірати, хто буде кращий. Потім визначається день, у який має буди голосування—звичайно неділя, щоб і робочим людям можна було прийти на вибори. В кожному селі, в кожному містечку й гóроді у визначеній на те хаті сидить старшина чи голова і приймає голоси, а біля його сидять вибрані люде і пильнують, щоб усе роблено по закону. По великих городáх голоси приймають у кількох місцях одразу. Голосувати у Франції має право кожен повноправний мужчина, якому вийшов 21 рік. Голосує там, де живе. Він іде в ту хату, де голосують, підходить до столу і говорить своє прізвище. Зараз дивлються в список, де списано всіх виборців з того села чи гóрода, знаходють прізвище цього чоловіка і зазначають, що він уже голосував. Це на те, щоб не прийшов голосувати вдруге. На столі стоїть замкнена скринька, у вікові в їй прорізано щілину. Кожен виборець приносе картку паперу, на їй написано прізвище того чоловіка, на якого він голосує і більше нічóго. Картку він подає тому, хто приймає голоси; той дивиться, чи одна картка, і тоді при виборцю вкида її до скриньки.

Виборець не має права підписувати на картці своє прізвище; картки мусять бути всі білі і однакові завбільшки. Виборець кладе свою картку в коверту або так складає, щоб

ніхто не бачив, на кого він голосує. Таке голосування зветься таємне. Його заведено на те, щоб кожен міг голосувати на того, на кого схоче, не боячися, що йому за те буде лихо. Як би, наприклад, хазяїн знав про свого наймита, фабрикант про робітника, начальник про підручного, що вони голосували на такого посла, якого той пан, чи фабрикант, чи начальник не хотів, то їм могло б бути погано і вони зо страху голосували б так, щоб своїм старшим догодити. Ото ж, щоб так не було, і зроблено таємне голосування.

Як уже всі, хто хотів, подали свої голоси, тоді ті люде, що пильнували голосування, одмикають скриньку, виймають картки, розгортають, читають прізвища і записують, на якого кандидата скільки впало голосів. Коли хто з тих, що лічуть голоси, помітить, шо щось не так, як треба, зроблено, то може записати це до протоколу. Перелічивши і позаписувавши всі голоси, беруть усі картки й записи, запаковують, запечатують і посилають до найголовнішого міста в тій окрузі, а там уже лічуть, скільки на кожного кандидата впало голосів по всій окрузі. Скажемо так, що всіх виборців у окрузі було 20 тисячів і на одного кандидата впало 11 тисячів голосів, се б то, більше як половина всіх голосів,—то вже його вибрано на посла. Але може бути так: за одного кандидата подано 9 тисячів голосів, за другого 7 тисячів, за третього три з половиною тисячі, за четвертого пів тисячі. То з цих

чотирьох кандидатів ні одного не вибрано, бо ні за одного не подано більше як половину всіх голосів. Тоді через який час знову голосують. Перший кандидат одержав цього разу дев'ять з половиною тисячів голосів, се б то, на пів тисячі більше, ніж за першим разом, бо за його голосували ті, що перше голосували за четвертого кандидата, бо вони побачили, що їхній однак не пройде. І цього разу ніхто не мав більше як половину всіх голосів. Але як голосують удруге, то вже дивляться тільки, хто з усіх кандидатів має голосів найбільше, той і стає послом. Бо як би добиватися, поки таки хтось матиме більше як половину всіх голосів, то вибори тяглися б хто-й-зна поки.

Вибрані посли з'їздяться в столиці держави і складають усі вкупі народню раду і зараз вибірають собі голову, який мусить пильнувати, щоб на зборах народньої ради не було безладдя, щоб говорили по черзі, а не всі разом і т. и. Найсамперед народня рада чи парламент розбірає, чи по закону вибірано послів. Кожен виборець може написати до парламенту, коли щось не так було зроблено, як треба. Як що виявиться, що картки не так полічено, або хтось зазирав у картки, щоб побачити, за кого голосують, або що хтось лякав або давав гроші виборцям, щоб голосували за того, за кого він хоче, або що піп казав, що не дасть причастя, як що голосуватимуть не так, як він скаже, або ще що

не так роблено, як треба, то того посла, якого вибрано таким незаконним робом, виключають, а замісць його мусять виборці вибрати иншого.

Вселюдне голосування заведено в республіках у Франції, в Швейцарії, в Північно-Американських Сполучених Штатах, а в Австралійських Сполучених Штатах голосують і жінки, і голосують звичайно на добрих послів. В европейських конституційних державах вселюдне голосування єсть у Данії, в Греції і в Болгарії; єсть воно ще і в Германії, та про се ми ще говоритимем далі, бо там ще не все до ладу з уселюдним голосуванням.

В Англії за малим не вселюдне голосування, бо там може голосувати кожен, хто має свою землю або хату, або наймає собі кватирю. А сини, які живуть при батькові, не мають права голосувати, бо не мають своєї хати і не мають собі кватирі. Так са́ме там не мають права голосувати наймити, що живуть у хазяйській хаті. Це вже не по правді. Так са́ме не гаразд і те, що хто має землю не в одній окру́зі або не одну хату, той може голосувати в кожній окрузі, де є його земля або хата.

По инших країнах і досі так ведеться, що найубожші люде не мають права голосувати. Голосують тільки ті, що платють податок або за землю, або за хату, або за кватирю, або за прибуток. В деяких державах голосують тільки ті, що платють великий податок;

в деяких і ті голосують, що платють зовсім малий податок, а не голосують тільки ті, що вже зовсім не мають із чого платити. Так заведено в Швеції, в Норвегії, в Голландії, в Еспанії, в Португалії, в Італії, в Венгрії, в Румунії, в Сербії. В Італії та в Норвегії голосують і ті, що хоч ніякого податку не платють, але вчилися по школах.

В Бельгії давніше тільки багатчі люде вибірали послів, але врешті народ того не стерпів, почав бунтуватися і вимагати всевлюдного голосування. Тоді король і парламент згодилися, щоб було голосування вселюдне. Але їм дуже не хотілося, щоб бідний народ мав голос рівний з багачами,—через те вимудрували вони таку штуку. Кожний дорослий мужчина має один голос. Як має жінку або вдівець з дітьми, то має, опріче того, ще один голос, се б то може на виборах оддати дві картки. Як хто вивчись в універсітеті або платить великий податок од маєтку, то має ще один, третій голос; більше як три голоси ні в кого вже не буває. Таким робом голос кожного багача значить більше, ніж бідного, і хоч би багачів було й менше, то вони можуть подужати бідних людей на виборах і вибрати свого посла. Це не по правді.

Найпоганіше впорядковано в Австрії та в Прусії. Там ніби кожен дорослий чоловік має право голосувати, але це тільки на папері, а справді то вбогих людей дуже кривдють і дурють.

В Австрії усіх людей поділено на п'ять частин, чи як там зветься—к ý р і й. До першої курії належуть найбагатчі земельні власники—пани, грапи, князі; до другої—найбагатчі купці по городах, до третьої—ті по городах, що платють якийсь податок од маєтку, також урядовці, адвокати, лікарі; до четвертої—хлібороби по селах, що мають землю і платють хоч би невеликий податок; до п'ятої—всі виборці з перших чотирьох курій і всі ті, що не мають ніякого маєтку. Перша курія, панська, вибірає 85 послів, друга, великих купців, щось 40 послів, третя, міщанська, мало не 100, четверта, хліборобська—170, а п'ята, вселюдного голосування тільки 75. Багачів мало, то виходить, що якихся 30 чи 50 панів чи купців вибірають уже одного посла; а бідолах-робітників треба аж 30 тисячів, щоб вибрати одного посла. Невже ж голос багатого пана важить тисячу разів більше, ніж робочого чоловіка,—тільки через те, що пан багатий? Це дуже несправедливо, бо таким робом у парламенті мало послів од убогих людей і не можуть вони боронити свої інтереси від багачів та від уряду.

В Прусії теж голосують не люде, а гроші. Там робиться так. Дивлються, скільки в окрýзі збірають з людей податків. Скажемо, що в якійсь окрýзі усіх податків платиться 900 тисячів. Ділють це на три частини і в кожній буде 300 тисячів. Тоді списують усіх людей, що платють податки, списують по

черзі: хто найбільше платить, того пишуть першим, хто трохи менче, того—другим и т. д., аж поки спишуть стільки, що всі вони разом платять 300 тисячів. Оце буде перший клас. Іх небагато, може яких триста душ. Тоді знов списують по черзі людей на другі 300 тисячів, щоб з їх вийшов другий клас. Тут уже людей буде більше, бо вже підуть не такі багачі. Нехай у цьому другому класі буде 5 тисячів людей. В третьому класі зостануться всі, що платють малий податок або й зовсім ніякого не платють. Скажемо, що таких на округу буде 20 тисячів. Таким робом у першому класі триста душ, у другому 5 тисячів, у третьому 20 тисячів. Але кожен клас вибірає однакове число виборців, які вже потім виберуть одного посла до пруської краєвої народньої ради. Нехай кожен клас має вибрати 100 виборців. Значить у першому класі одного виборця вибірають три душі, у другому класі—п'ядесят, а в третьому—двісті. Перший і другий клас, багатчі люде, порозуміються між собою, щоб подати голоси за когось одного, такого, щоб обстоював за багатих людей і виберуть кого схочуть, бо в їх разом 200 виборців, а в третьому класі тільки сто. Таким робом бідні люде не мають свого посла.

Ми вже знаємо, що Прусія належить до Германії. Германська імперія складається з усяких королівств та князівств, а серед їх Прусія найбільша, бо вона сама має більше

землі й людей, ніж усі инші вкупі. Для всіх ціх державок є спільний парламент і, опріче того, кожна держава має ще свою краєву народню раду. До спільно-германського парламенту належуть усякі справи, напр., справи з чужими державами, військові, судові. Але до народньої ради кожної держави належуть справи далеко важніші для бідного народу: податі, школи, урядовські, се б то чиновницькі вчинки. То й мало добра, що до загально-германського парламенту вибірають послів вселюдним голосуванням, коли до пруської краєвої народньої ради вибірають тільки найбагаччі; та й до инших німецьких (германських) сеймів вибірають так, що треба досить великі податки платити, щоб мати право бути вибраним.

І ще два способи є, щоб навіть при загальному голосуванні кривдити людей бідних і робітників. Бачили ми, що у Франції та в Швейцарії вибори завсігди бувають у неділю; а в Прусії та в Австрії навмисне визначають вибори завсігди в будденъ, щоб робітникам не можна було покинути роботу і прийти на вибори. А як менше робітників голосуватиме, то лекше буде багачам вибрати свого посла. Бачили ми, що у Франції та в Швейцарії голосування таємне, а в Австрії та в Прусії кожен мусить голосувати прилюдно: прийти до столу та й сказати голосно на кого голосує, і те зараз записують і через те потім можна мститися на бідному чоловікові, як що він голо-

сував на такого посла, якого уряд та багачі не хочуть. У Франції та в Швейцарії кожен дає голос одразу на посла, а в Прусії, також мало не скрізь і в Австрії та й по деяких инших державах, мусить кожен спершу вибрати виборця, а вже ті виборці вибірають посла; тих виборців, звісно, небагато, то їх лекше налякати або підкупити, щоб голосували на такого посла, якого уряд хоче.

Нарешті ще й те: хлібороби певне не раз хотіли б вибрати послом свого, хлібороба, робітники—робітника, бо свої люде найкраще їх би боронили; але як же хліборобові покинути своє поле, а робітникові фабрику? А з чого ж жититуть і вони, і їх сем'ї? Через те в тих краях, де є добра конституція, то там платиться плата, щоб і люде бідні, робочі могли покинути своє діло та й бути послами, як їх свої виберуть. А по инших краях державці й багачі не хочуть того, щоб послам плата була, бо знають, що як плати не буде, то бідним людям трудніше послати від себе свого посла, то й мусять вибрати багатого, бо йому байдуже про плату.

V. Про дві ради: народню й вищу.

Читали вже, як вибірають послів до народньої ради. Але парламент то не єсть сама народня рада. Опріче народньої ради мало не по всіх державах належить до парламенту ще

друга рада. Вона зветься сенатом, або панською радою, великопанською радою, вищою радою.

До чого ж та друга і наче б то вища частина парламенту?

Парламент же не тільки пильнує, щоб уряд порядкував так, як велить право й закон, але ще й сам видає нові закони, переміняє або й касує старі. Де самодержавство, то там се робить державець, а де конституція, там робить се парламент, і уряд без парламенту не може ніякого закону ні скасувати, ні нового видати. Коли уряд хоче видати який новий закон, чи змінити старий, то мусять те списати, зробити п р о е к т і той проект закону подати до парламенту—до народньої ради або до вищої. Там читають його, обмірковують, кожен говорить про те, чи треба сього, чи ні, і через що, а тоді вже голосують: хто за тим, а хто ні. Як більшість за тим, то вже й принято. Але того мало, щоб одна рада приняла; треба щоб ще й друга рада приняла, то й там починають про той закон знову міркувати, і як уже прийме й друга рада, та ствердить ту постанову державець, то тоді тільки той проект стає законом, уряд оповіщає його між людьми і всі вже його повинні слухатись. Так саме й з державним бюджетом (список прибутків і трат на всю державу на рік): його завсігди подають міністри спершу до народньої ради, а як ся пристане на його, тоді вже подають і до вищої.

Так са́ме й кожен член парламенту (чи з народньої ради, чи з панської) може подати проект закону, тільки що по деяких державах треба, щоб не один посол робив се, а скількісь там, гуртом. Над тими проектами так само міркує парламент, і як що прийме такий проект, то він стає законом.

Таким робом виходить, що вища рада дуже важна, бо як вона не пристане на постанову народньої ради, то нічого з тієї постанови й не буде.

Виходить так: хай собі народ, хоч і бідніший, вибіра послів до народньої ради, але заведено другу раду, вищу, і до неї пускають уже тільки панів та багачів. То хоч би народня рада й завела який новий закон добрий для народу, або яку подать накинула за для багатих тяжку, а за для бідних ні, чи ще щось таке зробила, то вища рада на те не пристане, то нічого й не буде.

По деяких краях послів (чи сенаторів) до вищої ради вибірають, та тільки не народ і не ті, що вибірають послів до народньої ради, а вже тільки що-найбагаччі, що платють що-найбільші податки. А по инших краях то членів вищої ради навіть ніхто й не вибіра, а настановля державець—царь або король. Так є найбільш у Австрії, в Венгрії, в Прусії, в Англії, в Італії. Деяким членам вищої ради дає державець таке право, що не тільки сам чоловік, але як він умре, то й син його найстарший і потім найстарший син того сина

і так далі—всі мають право бути членами тієї вищої великопанської ради. Таке право дає державець тільки деяким найбагатчим князям та грапам. Так робиться в Англії і звуться там такі члени—л о р д а м и (панами). Це вже зовсім погано. Часом бува, що якийсь молодий панок, щи й не вміє нічого, тільки через те, що батько вмер, стає членом парламенту і мо́же вкупі з иншими видавати й касувати закони, і його голос важить стільки ж, скільки й того посла, що його кільки десятків тисячів народу вибрало! Инших знов членів вищої ради настановля монарх до смерти,—але так, що до сина те не переходе. (Так в Італії). Часто настановляють державці людей учених—професорів, письменників; належуть теж до вищої ради архиреї; але все те не по правді. Коли такий чоловік хоче бути членом парламенту, то хай поклопочеться, щоб народ його вибрав; а як би народ не вибрав, то значить народ не хоче, щоб він був у парламенті, то нема чого туди й лізти. Може бути чоловік і вчений, а в парламенті не вмітиме так робити, як хоче народ.

Уже казано в третьому розділі про суд на міністрів, що як міністри роблють беззаконно і не хочуть кинути урядувати, хоч їм те народня рада й каже, то народня рада може віддати міністрів на суд. А суд той мало не по всіх державах—вища панська рада, сенат. Ця вища рада судить міністрів, як що їх обвиноватить народня рада, З сього видко,

що погано, як вищу раду настановляє державець, бо тоді, як він схоче, то вища рада не покарає міністрів, хоч їх і обвинуватить народня рада. От, напр., у Норвегії одного разу вища рада покарала міністрів, так же в Норвегії членів вищої ради вибірає народня рада з між себе, з між послів,—звісно, там вища рада робить те, що хоче народ. А от у Прусії або в Австрії, то там міністри мало зважають на парламент і не бояться його, бо до вищих рад належуть тільки або великі з діда й прадіда пани, або такі члени, що їх монарх по смерть настановив.

Одначе, як у народній раді є смілі люде, що дуже обстоюють за своє, то вони можуть таки так зробити, щоб вища рада їх послухалася. У Швеції так зроблено, що як вища рада не може погодитися з народньою, то лічуть голоси в обох радах докупи так, мов би то була одна рада; а в народній раді членів завсігди більше, ніж у вищій,—то народня рада може таки подужати. По инших краях такого порядку нема, але й там народня рада як схоче, то таки досягне свого. Бо нехай так, що вища рада не пристає на якийсь закон, що видає народня рада: більшість послів у вищій раді проти сього. Тоді народня рада каже міністрам, щоб вони порадили королю— хай настановить до вищої ради стільки і таких членів, щоб там стала більшість за той закон.

А як король не схоче? Ну, то народня рада звелить міністрам іти собі з посад. Ко-

роль настановить нових міністрів, а народня рада їх не прийме, не визначить їм бюджету. Неминуче тоді король поступиться. Бувало так не раз в Англії, в Венгрії, в Італії.

Найгірше з тим у Германії. Ми вже знаємо, що Германія—то спілка більш як двадцятьох королівств та князівств. У кожному з тих королівств та князівств є й народня рада і вища рада, яку монарх настановляє. Але опріче того і вся спілка германська має свій парламент і свою вищу раду. Члени в тій спілковій вищій раді—урядовці (чиновники), яких понастановляли тії королі та князі. Через те, звісно, як ті королі та князі не хочуть, то хоч би народня рада й видала який добрий для народу закон, то так нічого з того й не буде, бо вища рада його відкине Тих королів та князів могли б тільки народні ради кожного в його державі примусити, щоб настановлено до вищої ради таких людей, як народ хоче; та тільки горенько, що послів до тих народніх рад вибірає не народ вселюдним голосуванням, а тільки що найбагатчі

Як який закон приняли вже обидві ради, то мусить іще затвердити монарх,—тільки тоді вже його оповіщають усім. Звісно, і монарх може відкинути закон, не затвердити. Але на те є такий саме спосіб, як і на вищу раду: як монарх не хоче зробити того, що парламент хоче, то парламент не приймає тих міністрів, що монарх настановля, не визначає

бюджету, то мусить монарх поступитися і згодитися. У Норвегії то навіть так сказано в конституції: як що король не затвердить якого закону, що парламент приняв, то дожидаються. Парламент вибірають там на три роки, а тоді вибірають новий. Як той новий парламент і ще третій парламент приймуть той самий закон, то вже тоді король повинен сей закон затвердити.

Отож бачимо, що тільки в Австрії та в Германії народ іще досі мало сили має, а монарх та уряд дуже багато, бо там парламент вибірають багачі, а не народ, і парламенти бояться уряду, а не уряд їх. Звісно, воно й там парламент великого важить для народу, бо посли можуть у парламенті жалітися на тих урядовців, се б то чиновників, що кривдють народ, то урядовці бояться лихе робити. А по инших краях народ може переміняти закони і нові видавати, щоб було для його лучче. Бо хоч і стоять тому на перешкоді монархи та вищі ради, що можуть закони відкидати, але як народ чогось дуже та дуже хоче, то все вибіра таких смілих послів, що ніяк не поступаються,—то вони таки свого досягнуть. Звісно, що найлекше це робити народові там, де є вселюдне голосування.

VI. Про республіки.

Тепер поглянемо на ті краї, де республіка, де нема ніяких монархів. Побачимо, як там є—у Франції, в Північній Америці та

в Швейцарії. Що там воля, нема цензури на газети й книжки, вільно збіратися й гуртуватися в спілки, що всі рівні перед законом і поліція не знущається з людей так, як то ведеться по инших краях,—про те нема що й казати.

У четвертому розділі цієї книжки вже казано, як там народ вселюдним голосуванням вибірає собі народню раду. Є там і сенат, чи вища рада. Хто ж вибіра тих сенаторів? У Франції вибірають їх виборці, яких визначали на те ради сільські й городські. Кожен город і кожна громада має свою раду, що порядкує справами того гóрода чи того села. Ту раду вибірає вся громада вселюдним голосуванням. Через те й виборці ті, яких визначає городська або сільська рада, щоб вони вибрали сенаторів, вибірають у сенат таких людей, яких хоче народ, тільки не на чотирі роки, як послів до народньої ради, а на дев'ять.

Послів у Франції мало не 600, сенаторів 300; всі вони--і посли, і сенатори—вкупі сходються і разом вибірають президента республіки, то б то голову над усім краєм. Президент настановляє міністрів. Але мусить завсігди так робити, як хоче парламент, бо парламент же його вибіра. Вибірають його на 7 літ, а як сім літ мине і президент сей усе так робив, як хоче парламент, то можуть вибрати його знов, а як ні,—вибірають иншого. Але й поперед семи років може парламент присилувати президента піти геть з своєї по-

сади, як що він погано порядкує. Народня рада може постановити, що не хоче робити діло з такими міністрами, яких настановив президент, і не визначать їм бюджету. Тоді вже президент нічого не може зробити, бо навіть роспустити народню раду і визначити нові вибори він може тільки тоді, коли йому дозволить сенат. Через те, як парламент президента не хоче, то він мусить піти собі геть. Двічі вже так було.

Трохи инакше впорядковано се в Америці та в Швейцарії. Франція то одна держава, а Північні Американські Штати і Швейцарія то кожне є спілкою кількох держав, так саме, як Германія; тільки що Германія є спілка самих королівств та князівств і порядкує всім імператор, який також і спадщинний король пруський; а в Американських Штатах та в Швейцарії ті держави, що складають спілку, то все републіки, без королів та князів, і спілки їх і в Америці, і в Швейцарії також є републіками.

Републіка американська зветься так: Сполучені Штати Північної Америки. Штати то все одно що держави. В Північній Америці давно колись були колонії виходьків з Англії. Спершу ті колонії належали до Англії, а потім збунтувалися, бо їх англійський уряд дуже податками кривдив, вигнали англійське військо і сказали, що хочуть бути вільні. Всі колонії злучилися в одну спілку і назвалися Сполученими Штатами. Тоді було тих штатів тринад-

цять, але з того часу люде множилися, потім понаїздило туди ще багато людей з Европи (є там і наших людей, українців, багато), позахоплювали вони нові землі і теперь там аж 44 штати на великому просторі землі, од моря до моря, і живе там мілійонів з 80 людей.

Кожен штат є там республікою. В кожному штаті увесь народ вибірає вселюдним голосуванням свою народню раду, щоб вона видавала закони і давала порядок усім справам, і так саме ввесь народ вибірає губернатора штату до урядування. Але опріче справ, що належуть до одного штату, є справи, що належуть до всіх штатів, до всієї Північно-Американської республіки (торгівля з иншими державами, військо, почта і т. и.), то за для таких справ є спілковий парламент на всю Спілку. В сьому парламенті дві ради: народня рада і сенат. Послів до народньої ради вибірає ввесь народ вселюдним голосуванням на два роки; це добре, бо як посол не робитиме так, як треба народові, то вже за два роки його можна й скинути, а по инших краях сього треба дожидатися 4, 5, 6 років, а в Англії так аж до 7 років, а посол тим часом робить, що хоче. Сенаторів у сенат вибірають народні ради штатів по два од кожного штату. Сенат так саме, як і по инших державах, затверджує або відкидає закони, що приняла народня рада. Але тут сенат має трохи иншу вагу, ніж по европейських державах. У штатах людей не однаково, бо один штат вели-

кий, а другий малий; через те, як би була сама народня рада, то більші штати мали б велику перевагу над меншими і їх би притискали. А тим часом у такій спілці того не мусить бути, бо всі штати сполучилися самохіть, то кожен штат хоче бути рівним з иншими в державі, хоч би він і був менший. То на те й є сенат і в тім сенаті кожен штат, чи малий, чи великий, має сенаторів рівно: по двоє.

Є в Американських штатах так саме, як і у Франції, президент республіки,—голова всієї держави. Вибірає його тут не парламент, як у Франції, а ввесь народ: у кожному штаті народ вибірає стільки виборців, скільки той штат має послів і сенаторів укупі, а вже ті виборці з усіх штатів вибірають президента і його заступника. Вибірають його на чотирі роки, але потим можно вдруге вибрати на чотирі роки і втрете. Більше як тричі не можна вибірати, щоб, звикши бути головою держави, не схотілося людині стати самовладним державцем.

Президент настановляє міністрів та инших урядовців і затверджує всі закони, які приняла народня рада та сенат. Може навіть не затвердити закону. Але там так заведено, що парламент більшу вагу має, ніж президент. Бо як народня рада та сенат удруге приймуть той закон, якого президент не затвердив, і за його подадуть голоси дві третини послів, то тоді вже президент мусить затвердити закон

і оповістити його людям, бо як би того не зробив, то народня рада віддала б його під суд сенатові. Та не тільки за се, а й за негарне урядування народня рада може віддати президента під суд.

Ото ж бачимо, що в тих республіках, у Франції та в Північно-Американських Сполучених Штатах, заведено такий державний лад, при якому все може робитися так, як схоче більшість народу. Тепер найкраще такий лад упорядковано в республіці Швейцарії.

Швейцарія—країна гбряна, там усюди високі гори і в тих горах швейцарцям дуже добре боронитися від ворожого війська. За кільки сот років перед сим жили там сами прості люде—панів не було. Земля швейцарська поділялася на округи, що звалися кантонами. Кожен кантон жив незалежно від инших і сам собі порядок давав. Швейцарці дуже дорожили тим, що вони вільні люде. А тоді в Европі пани та королі вже повертали людей на невольників собі. Сусіди швейцарців, князі та пани з Франції та з Германії, хотіли їх повоювати і повернути собі на невольників. Але швейцарці не подалися. Високі гори допомогли їм відбитися від ворогів, і вони зосталися вільні. Але щоб краще боронитися від ворогів, кантони злучилися в спілку. Спершу в спілці було небагато кантонів, а де-далі то все більше прилучалося, щоб разом боронити свої вольности від панів та королів. Таким робом 22 кантони швейцарські з'єдналися

в одну спілку. Але не думайте, що ті кантони такі великі держави, як штати Північно-Американські. Уся Швейцарія така невелика, що людей у їй живе трохи більше як три мілійони. Але ні одна з великих сусідніх держав: ні Германія, ні Франція, ні Італія, ні Австрія не сміють зачіпати Швейцарії, щоб її забрати собі, бо знають, що швейцарці дорожать своїми вольностями більше, ніж життям, і всі боронитимуть їх до смерти.

Кантони в Швейцарії маленькі, єсть такі, що не більші за який наш повіт (уїзд), але кожен кантон має свою виборну народню раду. Народ вибірає і всіх головних урядовців тих, що порядкують у кантоні школами, дорогами і т. и. Опріче того, єсть парламент і державний уряд для всієї спілки швейцарської. Він порядкує такими справами, що належать до всіх кантонів.

Швейцарський парламент підхожий до парламенту в Північно-Американських Сполучених Штатах. Складається він із народньої ради і з спілкової ради. Послів до народньої ради вибірає увесь народ по одному послу від кожних 20 тисячів людей. Вибірати має право кожен мужчина, якому вийшло 20 років. Вибірають послів на три роки. А до спілкової ради кожен кантон вибірає по два посли. Народня рада і спілкова рада разом складають парламент і разом вибірають уряд на три роки. Цей уряд—сім міністрів: один порядкує справами з чужими державами, дру-

гий—поліцією, третій—судами, четвертий—військом, п'ятий—почтою та дорогами, шостий—промислами, сьомий—державними грішми. З тих міністрів вони сами що року вибірають одного на президента швейцарської республіки. Ми бачили, що у Франції та в Північно-Американських Сполучених Штатах президент усе ж має велику волю, бо сам настановляє міністрів і урядовців, хоч і мусить, звісно, зважати на те, чого хоче парламент. А в Швейцарії парламент сам вибірає міністрів, а президент єсть тільки найстарший міністр і мусить урядувати з усіма міністрами так, як велить парламент. А як що вони почнуть урядувати не так як треба, то їх віддають під суд.

В Швейцарії є й инші порядки гарні народові. Не тільки послів вибірає сам народ, але і багатьох урядовців і навіть суддів. А це дуже важна річ, бо суддя якого вибрав увесь народ, не буде кривдити бідних та кланятися багатим. В Північно-Американських Сполучених Штатах судді теж виборні, тільки їх вибірає народня рада кожного штату. А у Франції ще того немає, там суддів настановляє президент.

Ще одно дуже гарне є в Швейцарії, таке, якого немає ні у Франції, ні в Американській республиці. В обох тих країнах, так саме як і в инчих, заведено так, що як і народня рада, і сенат або вища рада приймуть закон, а президент, а по инших краях монарх,

його підпише, то вже й край: усі мусять того закону слухатися. А одначе той закон може не сподобатися людям. Правда, що послів до народньої ради вибірає народ, але як уже їх вибрано, то увесь час, аж до других виборів, вони можуть робити, що схочуть, не питаючися народу. А народ може за той час одмінив думки і бачить, що тепер такий закон йому не на користь. По правді то годилось би про кожен закон питатися всього народу, чи згоджується він на його.

Може й так бути, що народ хоче, щоб заведено який новий закон або щоб змінено старий, а тут ні один посол у парламенті не хоче подати проект такого закону чи такої зміни, бо урядові того не хочеться, а послові не хочеться робити прикрість урядові. Ото ж і годилось би, щоб не самі посли, а щоб і народ міг подавати проекти законів до розгляду в парламенті. Оце саме і єсть добре впорядковане в Швейцарії. Там заведено так. В чотирьох кантонах і досі народ сам дає собі порядок так, як було ще в стару старовину, тоді, як ще не було ні монархів, ні панів (про це писано в цій книжці у другому розділі). Усі дорослі мужчини з усього кантону двічі на рік сходяться в одно місто і вибірають урядовців та суддів і як що треба, то заводють новий закон або зміняють старий.

Але ж так робити можна тільки в дуже малих кантонах, бо як би на такі сходини зійшлося дуже багато людей, то не могли б

говорити про справи, бо один одного навіть не чув би. Було б тільки велике безладдя. Через те по инчих кантонах це впорядковано ось як. Як кантональна народня рада прийме який закон, то дожидає два тижні. Як що не озиваються проти закону, то значить його прийнято. Як що ж якесь число людей (чоловіка тисяч зо дві і до шести—як до кантону) за той час підпишуться, що їм той закон не до вподоби, тоді уряд мусить віддати закон на загальне голосування і увесь народ у кантоні вільно голосує, хто як хоче. Як що більшість проти закону, то відкидають. Так саме, як що відоме число людей підпишуться, що вони хочуть, щоб заведено отакий - о новий закон, то уряд (правительство) мусить оддати той проект на вселюдне голосування. І робиться так, як скаже більшість народу.

Ото ж бачимо, що в республіках, а надто в республіці Швейцарії, державний лад упорядковується так, щоб увесь народ справді міг порядкувати державними справами і щоб ніхто йому на заваді не був.

VII. Що буває, як у державі не один народ.

У Швейцарії живуть люде, що говорють не однією мовою, а трьома: німецькою, італійською і французькою. Уже писано, що Швейцарська Спілка повстала з того, що кантони самохіть з'єдналися в одну спілку. Спершу були в Щвейцарії самі німецькі кантони. По-

тім почали прилучатися італійські і французькі, бо їм краще було зостатися вільними, ніж коритися монархам. Через те у Швейцарії живуть тепер німці, італійці і французи. Але там один народ не давить другий, усі народи там рівні, усі мають однакові права. Закони друкуються німецькою, італійською і французькою мовами, щоб кожен міг їх зрозуміти. Всюди по судах і в усіх урядових місцях кожен може говорити своєю мовою, бо коли, скажемо, суддя німець і не розуміє, що говорить йому італієць, то він має такого перекладача, що італійську мову перекладе йому на німецьку, а його німецьку мову перекладе італійцеві на італійську. У всіх судах і в усіх урядових місцях є такі перекладачі. І не буває там так, як у нас, що судють чоловіка в суді, говорять щось до його, про щось питають, а чоловік того не розуміє, а судді не розбірають того, що він говорить та й засудють чоловіка часом тільки через те, що він не розібрав суддів, а судді не розібрали його та свідків. По школах там теж учать тією мовою, якою народ говорить: де говорють мовою французькою, там і в школах мова французька, де німецькою—там німецька. Через те й діти там добре навчаються, і народ увесь освічений, знаючий.

Але це тільки в Швейцарії так добре заведено з мовами і це через те, що там народ сам своїми справами порядкує. Ми знаємо, що в багатьох державах живе по кілька

народів, бо монархи, воюючися, захоплювали собі зе́млі, на якихъ жили инші народи. Отже по всіх таких державахъ той народ, якого єсть найбільше і до якого належить монарх і уряд, утискає инші народи. Чоловік, який не належить до того народу, все ж мусить у школі вчитися не своєю, а чужою мовою; у суді, в урядових місцях, у військові говорють до його чужою мовою, хоч він її й не знає.

Найважче народам з инчою мовою жити в самовладних монархіях. Ми, українці, на собі це знаємо. Ми в Россії після москалів (великороссів) найбільший народ, бо нас 26 мілійонів у Россії, а одначе нашої мови не почуєш ні в школі, ні в церкві, ні в суді, ні в якому иншому урядовому місці. Ні один урядовець не прийме паперу, писаного вкраїнською мовою. Ні один закон не друкується по нашому. Уряд хоче, щоб ми переробилися на москалів (великороссів). Та ще й те: коли народ учиться своєю мовою, то він краще навчається, стає освіченіший, розумніший. А освічений народ уміє добиватися кращого ладу державного. То й через це российський чиновницький уряд не дозволяє нашому народові вчитися своєю мовою, бо що народ темніший, то йому вигодніше,—він тоді над їм порядкує як схоче.

В Германії теж уряд кривдить чужомовні народи, хоч там і конституційний лад. Та ми вже бачили, що германська конституція не

спріяє народові. Але німцям там усе ж краще, вони хоч можуть учитися своєю мовою і в судах та в урядових місцях говорють мовою німецькою. Але в Германії єсть багато поляків і трохи данців та французів, то тим уже поганіше. В Германії, як і в кожній країні, єсть усякі ради сільські і повітові на те ніби, щоб народ усюди міг сам собі порядок давати. Але ж там такий лад, що й до тих рад вибірає послів не ввесь народ, а самі багачі. Та хоч би і ввесь народ вибірав, то всеж чужомовним народам було б не дуже добре. Поляк, данець, француз не може ні в суді, ні в урядових місцях говорити своєю мовою, бо це заборонено. По школах усюди вчать тільки німецькою мовою, і уряд дуже кривдить людей за мову, бо хотів би, щоб усі люде поробилися німцями.

Трохи краще в Австрії. Давніше і там німці кривдили инші народи. Але ті народи бунтувалися, Найдужче бунтувалися угри або венгри (ще вони звуться мадяри), вони й здобули собі найбільше прав. Імператор австрійський мусив признати, що вони складають окрему свою державу, а він єсть одразу монархом і над Австрією, і над Венгрією. Венгри мають свій окремий парламент, свій уряд, свої закони і всюди в їх мова венгерська, а не німецька. Тільки на те мусили венгри згодитися, щоб військо було одно для Австрії й для Венгрії, а значить і один військовий міністр, і щоб у військові заведено німецьку мову; та

ще той міністр, що має справи з иншими державами, один і в Австрії, і в Венгрії, це значить, що всі справи з чужими державами Австрія й Венгрія мають разом, а не кожна сама собі. А щоб пильнувати тих двох міністрів, то обидва парламенти і австрійський, і венгерський вибірають такі ради, що збіраються раз на рік, обміркують, чи так, як треба, роблють міністри і встановляють їм бюджет.

Як венгри отак відрізнилися, то в Австрії зосталися не самі німці. Там живуть ще: українці, поляки, чехи, словенці, румуни, італійці. Усім тим народам хоч і не так добре, як венграм, але все ж австрійський уряд не так їх кривдить, як то робиться в Германії. Погано тільки, що не кожен народ має свій сейм, се б то народню раду, а тільки кожна країна, частка держави; а в тій частці живе часом і не один народ і можуть вони засваритися. Так робиться, наприклад, і з нашим народом, з українцями. Їх там живе мілійонів з чотирі в країнах Галичині та Буковині. В Галичині живуть ще поляки, і польські пани взяли велику гору над убогим українським народом, утискають народ і не дають волі українській мові, не дають заводити скільки треба шкіл, не пускають українську мову в суди та в инші уряди і т. и. Підхоже до того робиться на Буковині, тільки там замісто поляків панують румунські пани.

У Венгрії теж живуть чужомовні народи: українці, словаки, румуни, хорвати. Венгри їх утискають, бо все там мусить бути по венгерському. Правда, хорвати мають свій сейм, але той сейм небогато важить, бо намістника в Хорватію настановляє уряд венгерський.

Зрозуміло, що всі ті народи, яких дужчі народи утискають, кривдють,—дуже на те ремствують. Кожен народ хотів би мати свій власний уряд і щоб усюди була своя мова, а не чужа. Навіть венгри хоч і багато вже здобули собі від австрійського уряду, а все ж незадоволені, що у військові німецька мова і тепер хочуть, щоб у їх було своє венгерське військо і щоб Венгрія була зовсім незалежна від Австрії.

Швеція й Норвегія до 1905 року були під одним королем. Король той швед. Але Норвегія мала ще більше волі й незалежности від Швеції, ніж Венгрія від Австрії. Всюди там була мова норвезька, навіть у військові. Тільки міністр на справи з чужими державами був один на обидві країни, швед. Але й те норвегам не подобалося. Вони казали: чого шведи встряють у наші справи з иншими державами? Може б ми без їх зовсім не такі справи мали з тією чи з иншою державою? І врешті 1905 року Норвегія зовсім одрізнилася від Швеції.

З усього цього видко, що недобре, як один народ панує над другим, хоч би й не дуже, а вже як один народ дуже втискає дру-

гий, то це вже зовсім погано. Кожен народ хоче сам собі порядок давати і то єсть по правді. Через те всі народи мусять мати рівні права і не повинні кривдити один одного.

VIII. Чого нам треба?

Тепер ми бачили, як люде порядкують державними справами в державах конституційних та в республіках, і кожному видко, що там жити краще, ніж під самодержавним ладом. Але ж і там іще не досягли люде того, щоб усім гарно було жити. І там єсть іще і багаті такі, що живуть у великих роскошах, і такі бідні, що не мають шматка хліба. І иншої неправди ще багато є по тих державах. Але через віщо там народ ще не досяг щасливого життя, через віщо там ще єсть недобрі порядки і багато несправедливого? Через те, що сам народ ще не добре зрозумів, чого йому треба і як треба все впорядкувати, щоб не було нікому кривди. Сам народ часто вибірає таких послів, що в народній раді не обстоюють за робочих людей, сам народ згоджується на недобрі закони. Але в тих вільних країнах народові лекше все зрозуміти, бо уряд не перешкоджає йому вчитися, освічуватися, читати книжки про те, що робити робочим людям, щоб їм гарно стало жити. Там робочі люде можуть гуртом обставати за свої права, добуваючися однакового доброго життя всім людям, а не самим багачам. А в державах,

самодержавних, нічого того робити не вільно.

З цього виходить, що самодержавний лад негарний, бо при йому не можна робочим людям добитися кращого життя. Инші народи вже й позаводили в себе хто конституційний, хто республіканський державний лад. І тим людям, що живуть у Россії, а значить і нам, українцям, треба одмінити самодержавний лад на инший.

17-го жовтня (октября) 1905 року царь видав маніфест про те, щоб завести конституційний лад. Видано було й закон про державну думу (государственная дума), наче б то те саме, що по инших державах народня рада. Я про цей закон писати тут не буду, бо видимо кожному тямущому чоловікові, що його треба перемінити так, щоб завести справжній конституційний лад, завести справжню народню раду. І певна річ, що закон той і переміниться може й скоро. Через те я не буду про його говорити, а тільки скажу, яких законів нам треба, щоб з їми добре було людям жити.

Треба, щоб Державна Дума могла встановляти всякі закони, а не так, що одно їй можно, а другого ні; щоб те, що вона постановить, просто йшло на ствердження цареві і щоб ніхто Думі на перешкоді не стояв; треба шоб міністри слухались Думи і щоб Дума могла віддавати їх під суд, коли вони поламають закон.

А законів треба таких:

1. Щоб нікого не сміли бити, ні на смерть карати, ні навіки в тюрму закидати.

2. Щоб нікого не сміли трусити й арештовувати і його листи читати без судового наказу.

3. Щоб кожна людина мала право оселятися і жити, де хоче, без ніякого окремого дозволу, і щоб людей не мордували з тими пашпортами. Так са́ме, щоб кожній людині вільно було без ніякого окремого дозволу заробляти яким хоче ділом і порядкувати своїм добром, як схоче.

4. Щоб кожній людині вільно було говорити, де схоче, своєю рідною мовою.

5. Щоб була воля слову, друкові, воля вірі.

6. Щоб вільно було збіратися на збори та гуртуватися в спілки; робочим людям щоб вільно було змовлятися й кидати роботу в хазяїнів, добуваючись кращого життя й більшої плати.

7. Щоб усі люде були рівні і мали однакові громадянські права, щоб не було ні панів, ні мужиків, а всім був один закон і суд—хоч би якої хто віри був, хоч би якою мовою говорив, чи чоловік, чи жінка—все одно.

8. У Россії живе багато народів. Значить треба, щоб кожному народові на його землі була воля порядкуватися, як він хоче,—це зветься, щоб народ мав автономію. За для сього треба, щоб кожен народ вибірав сам собі свою народню раду. Цілодержавна

дума, чи парламент повинен порядкувати тільки такими справами, які будуть на всю державу, а до краєвих народніх рад не встрявати.

Треба, щоб і цілодержавний парламент, і всі краєві ради вибіралися вселюдним, простим, рівним і таємним голосуванням; щоб послам до рад плачено з державних або з краєвих грошей. Це на те, щоб і бідних людей можна було вибірати на послів. Щоб вибори були в неділю або в свято.

9. Треба, щоб наша Україна мала автономію, щоб на Вкраїні була своя Українська Народня Рада. Вона повинна видавати за для нашого краю закони і всім порядкувати, як сама знає. Тільки треба, щоб про закони народ міг голосувати увесь—так, як у Швейцарії.

А кожна громада, чи сільська, чи городська, повинна також мати свою громадську раду і та громадська рада повинна порядкувати всіма громадськими справами.

